

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ЗАСЕЛЕННЯ ХЕРСОНЩИНИ ЯК ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ТУРИСТСЬКО-РЕКРЕАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ РЕГІОНУ

В статті проведено ретроспективний аналіз заселення Херсонської області. Визначено значення історико-культурних ресурсів в структурі туристсько-рекреаційного потенціалу Херсонщини. Охарактеризовано основні історико-культурні пам'ятки та визначено їх диференціацію по окремим адміністративним районам області.

Ключові слова: ретроспективний аналіз, рекреаційні ресурси, історико-культурні пам'ятки, заселення, первісні поселення.

Я.В. Василевская. РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ АНАЛИЗ ЗАСЕЛЕНИЯ ХЕРСОНЩИНЫ КАК ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫХ ТУРИСТСКО-РЕКРЕАЦИОННЫХ РЕСУРСОВ РЕГИОНА. В статье проведен ретроспективный анализ заселения Херсонской области. Определено значение историко-культурных ресурсов в структуре туристско-рекреационного потенциала Херсонщины. Охарактеризованы основные историко-культурные памятники и определена их дифференциация по отдельным административным районам области.

Ключевые слова: ретроспективный анализ, рекреационные ресурсы, историко-культурные памятники, заселение, первобытные поселения.

Ja.V. Vasylevska. THE RETROSPECTIVE ANALYSIS OF SETTLEMENT OF THE KHERSON REGION AS THE BASIS OF HISTORICAL-CULTURAL TOURIST AND RECREATIONAL RESOURCES OF THE REGION. The article deals a retrospective analysis of settling of the Kherson region. The important historical and cultural resources in the structure of the tourism potential of the Kherson region are defined. The major historical and cultural monuments are characterized\$ their differentiation in separate administrative districts of the region is defined.

Keywords: retrospective analysis, recreational resources, historic and cultural monuments, settlement, prehistoric settlements.

Вступ. Дослідження туристичного потенціалу країни в цілому є однією із важливих задач для формування загального уявлення про державу, визначення

її спеціалізації, шляхів її можливого розвитку, умов та засобів для організації рекреації та відпочинку населення тощо. Дослідження туристично-рекреаційного потенціалу регіонів держави є невід'ємною складовою суспільного розвитку, дозволяє дослідити особливості та територіальну диференціацію туристичного комплексу країни, виявити його характеристики та проблеми на регіональному рівні, щоб трансформувати отримані дані на державну модель розвитку. Кожен народ, проживаючи на своїй території, що склалася історично, здавна прагне зберегти природне оточення існування для себе і майбутніх поколінь; в аспекті чого, історико-культурні ресурси залишаються одними з ключових у формування туристичного потенціалу регіону. Процес формування та розвитку історико-культурних туристсько-рекреаційних ресурсів регіону обумовлюється історичним процесом заселення та розселення населення по його території. Як відомо, система розселення є результатом історичного процесу заселення території, формування первинної системи поселень відбувається під дією природних факторів та є основою подальшого формування системи розселення. Варто детальніше розібратися в особливостях протікання цього процесу на Херсонщині, його наслідках, основних факторах впливу тощо.

Виклад основного матеріалу. Рекреаційні ресурси є матеріальною передумовою формування рекреаційної галузі народного господарства, її ресурсною базою; вони потребують дбайливого і економного використання, охорони і примноження [7]. Все це пов'язано з необхідністю їх кількісної та якісної оцінки, визначення придатності та альтернативності використання в тій чи іншій галузі народного господарства. Виділяють три типи рекреаційних ресурсів: природні, історико-культурні та соціально-економічні. Історико-культурні рекреаційні ресурси – це пам'ятки культури, створені людиною, які мають соціально-виховне значення, пізнавальний інтерес і можуть використовуватись для задоволення духовних потреб населення [7]. До історико-культурних рекреаційних ресурсів належать історичні, історико-архітектурні пам'ятки, пам'ятки сучасної архітектури, унікальні споруди тощо. Історико-культурний потенціал, матеріальні та духовні

цінності народу дуже важливі для формування світогляду задоволення матеріальних, а серед них і туристичних потреб.

Оптимальним варіантом дослідження історико-культурних рекреаційних ресурсів є вивчення їх через призму заселенсько-розселенських процесів: її вихідними аспектами є населення, час і природа [4]. Процеси заселення будь-якої території безпосередньо пов'язані з виникненням первісних населених пунктів.

Сучасна Херсонська область, як відомо, розташована на півдні України. На південному заході омивається Чорним, а на південному сході – Азовським морями. Ландшафт представляє собою здебільшого рівнинну поверхню, з переважанням чорноземів та темно-каштанових ґрунтів; лежить в межах степової природної зони, має помірно-континентальний тип клімату та в цілому сприятливі географічні умови, що призвело до її раннього заселення.

Найбільш ранні сліди людини на території області відносяться до X-V тис. до н.е. У III - на поч. II тис. до н.е. більшу частину Степу займали скотарські племена. Наприкінці IV- на поч. I тис. до н.е. цей край починає заселятися значно густіше. У VI-III ст. до н.е., кіммерійців витіснили і частково підкорили нові кочові племена скіфів, де утворили власну державу – Скіфію. Тож, перші відомі поселення на території сучасної Херсонської області з'явилися на берегах річок Інгульця і Дніпра і в розділяючому їх межиріччі наприкінці пізнього палеоліту (близько 20 тис. років тому) [3]. У VII-II ст. до н.е. причорноморські степи населяли іраномовні племена скіфів, що прийшли зі сходу. У I-III ст. цей край завоювали римляни, на зміну яким з північного заходу прийшли готи (III ст.), а в кінці IV в. – мігрували зі сходу гуни. У II-VI ст. північні райони області були заселені ранніми слов'янськими племенами, витисненими під впливом кочівників – аварів, болгар, хозар, угорців в VI-IX ст. У X в. в межиріччі Дніпра та Інгульця господарювали печеніги, а в першій половині XIII в. відбулося масштабне вторгнення монгольських орд. У XIV-XV ст. ці землі недовго контролювало Велике князівство Литовське, вибите звідси Кримським ханством

(створеним в середині XV ст.), яке, будучи васалом Оттоманської імперії, подальші три сторіччя господарювало в Північному Причорномор'ї [6].

Пізніше, у IX ст., із виникненням Київської Русі Дніпро стає частиною торговельного шляху «з варяг у греки». Таким чином, забезпечується вихід до Чорного моря. Із заснуванням Запорозької Січі. Нижнє Подніпров'я почали заселяти козаки, які боронили край від турецько-татарських загарбників [3].

Часи Київської Русі були представлені як кочовими племенами (печеніги, торки, половці), так і слов'янським населенням – у м. Олешшя, що знаходилося на території Великого Потьомкінського острова поблизу сучасного Херсона. Починаючи з XV ст. територія майбутньої Херсонщини знаходилася під владою Османської імперії та Кримського ханства, частина земель у XVII – XVIII ст. входила до складу Кам'янської та Олешківської Січей [6].

Обширні малозаселені степи, звані Диким полем, ставали рятівними для збіглих селян, дезертирів, «злочинців і просто гноблених людей» [5]. Тут з часом сформувалася унікальна спільність людей, спрощено звана запорізьким козацтвом. Добре поставлена військова підготовка, строга організація та індивідуальна хоробрість дозволила створити в Запорізькій Січі дивно боєздатні військові формування. Вони наводили страх не лише на татар і турків, з якими періодично билися в XVI-XVIII ст., але й проявили себе в якості ефективних найманців на землях Західної Європи.

У другій половині XVIII в. зміцніла Російська імперія починає тривалу (що розтяглася на сторіччя) і кровопролитну колоніальну кампанію. В результаті двох російсько-турецьких воєн (1768-1774 і 1787-1791 рр.), в яких брало активну участь і запорізьке козацтво, територія сучасної Херсонщини була приєднана до Росії. На ній переселенцями (державними селянами з північних районів імперії, запрошеними на пільгових умовах іноземцями і збіглим людом) в кінці XVIII ст. засновані десятки міст і сіл, що послужили основою заселення майже безлюдних земель та їх економічного (передусім сільськогосподарського) розвитку. Після російсько-турецьких війн (XVIII ст.) на звільнені землі почали переселятися селяни із Київської, Полтавської, Нижегородської

та інших губерній, що сприяло розвитку у посушливих степах землеробства і скотарства [1].

У 1796 році вся територія краю увійшла до складу новоствореної Новоросійської губернії. На початку XIX ст. правобережну частину її включено до складу Миколаївської губернії, а лівобережну – до Таврійської. У 1803 році створено Херсонську губернію і повіт із центром у Херсоні [1, 6].

Після ліквідації загрози з боку Туреччини і селянської реформи 1861 р. населення Новоросії (частиною якої була нинішня область) упродовж майже півстоліття зростало втричі швидше, ніж у середньому по Росії. У 1918-1920 рр.. територія Херсонщини піддалася іноземній військової інтервенції і стала ареною кровопролитних боїв громадянської війни, по закінченні яких увійшла до складу Української РСР. За роки радянської влади простори області були покриті густою мережею каналів, дніпровська вода і праця людей перетворили її в найважливіший регіон сільськогосподарського виробництва в Україні [5].

У 1919 році Херсонську губернію розділили на Херсонську і Одеську, а у наступному її перейменували на Миколаївську область. 30 березня 1944 року була створена Херсонська область [5]. На території Херсонської області, освоєної і заселеної в останні два століття, збереглися нечисленні православні культові споруди XVIII-XX ст. Архітектура цивільного призначення представлена адміністративними і громадськими будівлями, садибними спорудами, численними історичними пам'ятниками часів СРСР, переважна більшість з яких пов'язані з боротьбою за встановлення радянської влади, освоєнням краю, Великою Вітчизняною війною і видатними персоналіями.

Тож, на території області відомі поселення кам'яної епохи, зокрема в міжріччі Ігульця і Дніпра, неоліту, бронзового віку, скіфські та Сарматські, ранньослов'янські поселення, часу Київської Русі та кочівників.

Отже, зазначимо, що впродовж досить тривалого історичного періоду відбувалося активне «обживання» території. Аналізуючи географію первинних поселень, констатуємо, що заселення території відбувалось вздовж основних водних артерій області (ріки Інгулець та Дніпро). Окрім обов'язкової наявності од-

нієї крупної річки або місця злиття двох річок, величезне значення у розташуванні поселень осілого населення має поєднання на невеликій території декількох природних ландшафтів, обривистої берегової ділянки, заплави або надзаплавної тераси. Родючість ґрунтів є одним з основних факторів розвитку землеробства, тому поселення землеробів здебільшого приурочені до заплавної ділянок уздовж річок в степовій природній зоні. Для успішного розвитку тваринництва необхідний певний набір умов (наявність місць для випасу, достатня кількість прісної води, тощо), тому поселення скотарів розташовувалися біля джерел води [4].

Зрозуміло, що з-поміж усіх поселень, які існують на території сучасної Херсонської області, мають місце різні за часом та значенням археологічні та історико-культурні пам'ятки (таблиця 1).

Таблиця 1

Історико-культурні пам'ятки
адміністративних районів Херсонської області (за даними [2])

	Архаїка до 1000р.н.е	Кімерійсько-скіфсько-сарм.1000р.до н.е.238р.	Доба Київської Русі 238-1240рр.	Доба монголо-татарських навал 1240-1648рр.	Козацька доба 1648-1775рр.	Російська Імперія 1775-1917	Революційний період 1917-1939рр.	Друга Світова війна 1939-1945	Післявоєнна доба 1945-1991рр.	Незалежна Україна з 1991р.	Всього пам'яток культури
м. Херсон	1	9	0	0	0	49	15	52	43	2	171
м.Нова Каховка	0	4	0	0	0	0	2	6	2	0	14
Бериславський район	2	44	0	0	3	3	6	35	5	1	104
Білозерський район	3	35	5	0	0	3	5	35	6	0	92
Великолепетиський район	0	14	0	0	0	1	2	33	4	0	54
Великоолександрівський	0	37	0	0	0	0	5	29	3	0	74
Верхньорогачицький район	0	14	3	0	0	1	0	23	3	0	44
Високопільський район	0	21	0	0	0	0	3	28	3	0	55
Генічеський район	4	31	1	0	0	4	7	36	15	0	98
Голопристанський район	0	41	2	0	0	1	5	44	9	0	102

Горностаївський район	0	20	0	0	0	0	2	27	2	0	51
Іванівський район	0	17	0	0	0	0	2	20	5	0	44
Каланчацький район	0	19	0	0	1	3	4	12	5	0	44
Каховський район	1	22	0	1	2	4	11	44	13	0	98
Нижньосірогозький район	0	21	1	0	1	0	2	13	3	0	41
Нововоронцовський район	5	15	0	0	0	2	1	26	5	0	54
Новотроїцький район	3	24	4	5	9	9	3	34	8	0	99
Скадовський район	1	23	1	0	0	2	2	28	2	0	59
Цюрупинський район	5	15	0	3	1	5	2	41	8	1	81
Чаплинський район	2	19	0	0	1	1	6	46	9	0	84
Разом певної доби	27	445	17	9	18	88	85	612	153	4	

Тож, Херсонщина має різноманітні історико-археологічні ресурси, які пов'язані з різними історичними періодами і представлені:

1. Леонтієвською пізньопалеолітичною стоянкою та її кременевими знаряддями (9 тис.р. до н.е.) поблизу с. Михайлівки Нововоронцовського району.

2. Неолітичною стоянкою поблизу с. Катри Горностаївського району (VI – IV тис.р. до н.е.).

3. Унікальними поселеннями епохи раннього металу (IV тисячоліття до н.е.) поблизу смт В.Лепетиха та с. Михайлівки Нововоронцовського району.

4. Курганами та антропоморфними стелами епохи бронзи – ямної та катакомбної культур (найбільш відомі – поблизу с. Широкої Балки та с. Чорнобаївки Білозерського району; с. Катри Горностаївського району). Історичну пам'ятку про киммерійців – представників епохи бронзи на терені краю – несуть поселення біля сучасних сіл Солонці Цюрупинського району та Заводівки Горностаївського району [1, 3, 5, 6].

Значні археологічні знахідки належать також до епохи та історії кочових народів – гуннів (Цюрупинський, Бериславський райони), половців – практично по всій території області.

Як відомо, загальна кількість історичних поселень повністю чи покомпонентно не зможе відбитком реальної заселюваності будь-якої території, бо не

спроможна відтворити структуру поселенського потенціалу регіону. Для відображення виявлених особливостей рекомендується проводити розрахунок, надаючи археологічній культурі надати 1 бал, далі, виходячи із часу приналежності історико-культурної пам'ятки, додається ваговий коефіцієнт, для визначення сумарного поселенського потенціалу території (в тому числі, окремих адміністративних районів), який в значній мірі відображає наявність історико-культурних туристичних ресурсів використовується така формула [4]:

$$\text{ПАРТ} = \sum_1^i (m_1 k_1 + m_2 k_2 + \dots + m_i k_i), \text{ де}$$

m – число археологічних історико-культурних пам'яток певної доби у поселенні, визначається я в одиницях.

k – ваговий коефіцієнт.

$$\text{ПАРТ}_{\text{Херсонської області}} = 1*769 + 2*200 + 3*489 = 2636.$$

За наведеною методикою було розраховано сумарний потенціал археологічних історико-культурних ресурсів території кожного з адміністративних районів (таблиця 3).

Навіть такий показник, який уже враховує ретроспективну поселенську структуру, не може вважатися універсальним показником характеристики археологічного потенціалу території, оскільки до його кінцевого числового виразу не включена сама вага тих археологічних історико-культурних пам'яток, які зосереджені в певному з районів, із різним числом знахідок різних археологічних культур у загальному ретроспективному поселенському устрої. Для усунення даного недоліку необхідно враховувати частку адміністративного району за історико-культурними пам'ятками окремих археологічних культур (таблиця 2). Вона є на даний час постійною і незмінною величиною, виходячи з археологічної вивченості регіону.

Таблиця 2

Частка історико-культурних пам'яток
адміністративних районів Херсонської області (обчислено автором)

	Архайка до 1000р.н.е	Кімерійсько-скіфська-сарм.1000р до н.е.238р.	Доба Київської Русі 238-1240рр.	Доба монголо-татарських навал 1240-1648рр.	Козацька доба 1648-1775рр.	Російська Імперія 1775-1917	Революційний період 1917-1939рр.	Друга Світова війна 1939-1945	Післявоєнна доба 1945-1991рр.	Незалежна Україна з 1991р.
м. Херсон	3,7	2,0	0,0	0,0	0,0	55,7	17,6	8,5	28,1	50,0
м.Нова Каховка	0,0	0,9	0,0	0,0	0,0	0,0	2,4	1,0	1,3	0,0
Бериславський район	7,4	9,9	0,0	0,0	16,7	3,4	7,1	5,7	3,3	25,0
Білозерський район	11,1	7,9	29,4	0,0	0,0	3,4	5,9	5,7	3,9	0,0
Великолепетиський район	0,0	3,1	0,0	0,0	0,0	1,1	2,4	5,4	2,6	0,0
Великоолександрівський	0,0	8,3	0,0	0,0	0,0	0,0	5,9	4,7	2,0	0,0
Верхньорогачицький район	0,0	3,1	17,6	0,0	0,0	1,1	0,0	3,8	2,0	0,0
Високопільський район	0,0	4,7	0,0	0,0	0,0	0,0	3,5	4,6	2,0	0,0
Генічеський район	14,8	7,0	5,9	0,0	0,0	4,5	8,2	5,9	9,8	0,0
Голопристанський район	0,0	9,2	11,8	0,0	0,0	1,1	5,9	7,2	5,9	0,0
Горностаївський район	0,0	4,5	0,0	0,0	0,0	0,0	2,4	4,4	1,3	0,0
Іванівський район	0,0	3,8	0,0	0,0	0,0	0,0	2,4	3,3	3,3	0,0
Каланчацький район	0,0	4,3	0,0	0,0	5,6	3,4	4,7	2,0	3,3	0,0
Каховський район	3,7	4,9	0,0	11,1	11,1	4,5	12,9	7,2	8,5	0,0
Нижньосірогоський район	0,0	4,7	5,9	0,0	5,6	0,0	2,4	2,1	2,0	0,0
Нововоронцовський район	18,5	3,4	0,0	0,0	0,0	2,3	1,2	4,2	3,3	0,0
Новотроїцький район	11,1	5,4	23,5	55,6	50,0	10,2	3,5	5,6	5,2	0,0
Скадовський район	3,7	5,2	5,9	0,0	0,0	2,3	2,4	4,6	1,3	0,0
Цюрупинський район	18,5	3,4	0,0	33,3	5,6	5,7	2,4	6,7	5,2	25,0
Чаплинський район	7,4	4,3	0,0	0,0	5,6	1,1	7,1	7,5	5,9	0,0
Разом певної доби	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Таким чином, враховуючи значимість археологічних історико-культурних пам'яток в кожному районі, а також частку кожного району в загальній структурі історико-культурних туристсько-рекреаційних ресурсів Херсонської області, ви-

значено так звану «спеціалізацію» району. Результати розрахунків за окремими адміністративними районами Херсонської області представлені в таблиці 3.

Таблиця 3

Характеристика історико-культурних ресурсів
адміністративних районів Херсонської області (обчислено автором)

Адміністративний район	ПАРТ	Частка в загальній сумі, %
м. Херсон	255	11,7
м.Нова Каховка	24	1,0
Бериславський район	203	7,1
Білозерський район	186	6,3
Великопетиський район	85	3,7
Великоолександрівський	153	5,1
Верхньорогачицький район	79	3,0
Високопільський район	100	3,8
Генічеський район	181	6,7
Голопристанський район	194	7,0
Горностаївський район	93	3,5
Іванівський район	80	3,0
Каланчацький район	90	3,0
Каховський район	162	6,7
Нижньосірогозький район	88	2,8
Нововоронцовський район	97	3,7
Новотроїцький район	187	6,8
Скадовський район	113	4,0
Цюрупинський район	132	5,6
Чаплинський район	134	5,8

Найбільшими історико-культурними туристичними ресурсами, де практично представлені всі історичні епохи, володіють безпосередньо близькі до Дніпра Нововоронцовський, Білозерський, Верхньо Рогачицький, Горностаївський, В Лепе-

тиський, Каховський, Цюрупинський, Голопристанський райони. Курганні пам'ятки є практично у всіх районах. Пам'ятниками та пам'ятними місцями і подіями вирізняються Генічеський, Асканівський, Скадовський рекреаційні центри, Каховсько-Бериславський та Херсонсько-Білозерсько-Голопристанський вузли.

Висновки. Історико-культурні туристсько-рекреаційні ресурси Херсонщини багаті та унікальні. Це підтверджує, по-перше, їх приналежність до різних історичних епох – від знахідок найдавніших стоянок до свідчень про культуру кіммерійців, скіфів, сарматів, греків; древніх слов'ян; запорізьких козаків, татар, турків, росіян. По-друге, тільки на цій території взаємодіють та змінюють одні одних Скіфське царство, грецькі колонії-міста; слов'янські поселення; Запорізька (Кам'янська) Січ та Кримське ханство; Османська Туреччина; Російська імперія. На жаль, ці ресурси практично не відомі широкому загалу. З науково-пізнавальною метою з ними знайомляться учнівська та студентська молодь, науковці. Між іншим, вказані ареали культурно-археологічних знахідок є важливими рекреаційними об'єктами. Їх необхідно більш широко використовувати як опорні пункти для створення туристично-екскурсійної мережі. Це сприяло б розширенню та урізноманітненню загального рекреаційного потенціалу краю. Проведений ретроспективний аналіз заселення території Херсонської області свідчить про сприятливі природні умови для формування системи розселення, значне історичне і культурне надбання, що має активно використовуватись у регіональному плануванні туристсько-рекреаційних маршрутів. Тематика формування та використання історико-культурних ресурсів є актуальною і потребує подальших суспільно-географічних досліджень.

Література

1. *Водотика С.Г. Історія Херсонщини XVIII-XIX. – Херсон: Айлант, 2003. – 159 с.*
2. *Головне управління статистики в Херсонській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ks.ukrstat.gov.ua/>*

3. *Історія міст та сіл Української РСР: Херсонська область [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mycity.kherson.ua/hersonskij-kraj.html>*

4. *Немець Л. М. Ретроспективний аналіз заселення Харківського регіону / Л. М. Немець, К. Ю. Сегіда, К. А. Немець // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіональний збірник наукових праць. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2008. – Вип. 5(2). – С. 171-177.*

5. *Офіційний сайт Херсонської обласної державної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oda.kherson.ua>*

6. *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы V Международной научной конференции (Харьков, 4 –6 ноября 2004 г.).— Харьков: НМЦ «МД», 2004.— 128 с.*

7. *Стафійчук В. І. Рекреологія: Навчальний посібник. – К.: Альтпрес, 2006. – 264с.*